

Tomasz Wierzchowicz

Rozważania nad prawem jako jednym ze społecznych systemów normatywnych oraz problematyką skuteczności jego działania

Posługując się określeniem „prawo”, możemy go użyć w co najmniej trzech prostych znaczeniach. Pierwszym, nieistotnym z punktu widzenia dalszych rozważań, jest ujęcie prawa jako terminu używanego do oznaczenia pewnych prawidłowości występujących we wszechświecie (np. prawa natury, prawa fizyki). W drugim znaczeniu ujmijmy prawo jako „zbiór norm kodyfikujących zachowania aprobowane lub preferowane przez społeczeństwo i sytuacje, które są obłożone różnego typu sankcjami”¹. W trzecim określimy je jako fakt społeczny realnie występujący w danym społeczeństwie.

Ujęcie drugie i trzecie są w istocie komplementarne, gdyż prawo jako system norm istniejący i oddziałujący na społeczeństwo musi wywierać istotny wpływ na świat realny (namacalny fizycznie). Współcześnie jedynie czysta teoria normatywistyczna, przeciwstawiając sobie „byt” i „powinność”, odzęguje się od ujęcia prawa stanowionego jako faktu społecznego.

Skuteczność działania prawa jest jednym z aspektów działania prawa, przez które rozumieć należy oddziaływanie porządku prawnego lub jego elementów na postawy i postępowanie jednostek oraz na kształtowanie stosunków społecznych i ekonomicznych.

Pierwszym i koniecznym założeniem, które umożliwia badanie i analizowanie ludzkich zachowań pod kątem działania prawa, jest przyjęcie istnienia pewnych prawidłowości społecznych, w których normy prawne odgrywają istotną rolę w tym sensie, że są pewnym bodźcem dla zaistnienia procesów społecznych lub też są skutkami określonych procesów społecznych.

Skuteczność działania prawa wiąże się także z występującą w każdym społeczeństwie, stojącym na określonym, wyższym szczeblu rozwoju społeczno-gospodarczego, wizją określonych wartości społecznych, akceptowanych przez większą część ogółu ludności, lub też ostrożniej mówiąc — przez podmiot, którego określić można mianem suwerena. Wizja ta determinuje istniejącą w każdym państwie określoną politykę prawa nastawioną na osiągnięcie za pomocą sankcjonowanych przez państwo norm prawnych, określonych celów społecznych.

Celem, dla którego prawo jest tworzone, może być więc zarówno ukształtowanie pożądanych postaw ludzkich — dotychczas nie występujących, utrwalenie postaw (zachowań) już istniejących, bądź wreszcie wyeliminowanie postaw uznanych za negatywne.

¹ *Słownik socjologiczny*, pod red. K. Olechnickiego i P. Załęckiego, Toruń 1999, s. 162.

Spoglądając na prawo jako na instrument społecznego oddziaływania, wyrażający określą politykę wewnętrzną suwerena, wydaje się, że cele, które prawo ma osiągnąć lub do których zmierza, podzielić można na: cele społeczne, ekonomiczne, organizacyjno-porządkowe, ideologiczne i etyczne.

Cele społeczne sprowadzają się do określonej wizji państwa jako pewnej społeczności zbiorowej. Prawo kształtuje społeczny status jednostek, zaciera bądź też w sposób formalny tworzy i wyodrębnia pewne warstwy społeczne (szlachtę, mieszczaństwo, duchowieństwo, chłopów itp.).

Cele ekonomiczne są implikowane strukturą własności w danym państwie. Zadaniem państwa jest ochranianie określonych stosunków własnościowych i kształtowanie ich w sposób pożądaný przez suwerena.

Cele organizacyjno-porządkowe sprowadzają się do nadania państwu jako wyodrębnionemu tworowi politycznemu pewnych struktur organizacyjnych oraz zapewnieniu ładu i porządku koniecznego dla zachowania bytu państwa i jego dalszego rozwoju.

Cele ideologiczne uwarunkowane są ustrojem państwa oraz ideologią leżącą u jego podstawy. Wynikają z tworzenia norm prawnych w oparciu o wyznawany przez suwerena światopogląd. Wskazują na dążenia do osiągnięcia pożądanego stanu rzeczy.

Cele etyczne zmierzają do ochrony zasad moralnych, religijnych bądź obyczajowych wyznawanych przez suwerena jako podmiotu tworzącego prawo.

Prawo jako system norm oddziaływać może na obywateli jedynie poprzez wpływ na ich proces decyzyjny, tzn. dokonywania wyboru określonego zachowania spośród kilku możliwych wariantów zachowań i realizację podjętych uprzednio decyzji. W innym wypadku, gdy brak możliwości dokonania wyboru wobec istnienia jedynego wariantu zachowania, nie ma sensu rozpatrywać wpływu normy prawnej na decyzję jednostki wobec faktu, iż norma prawna oddziałuje efektywnie na adresata tylko i wyłącznie wówczas, gdy adresat ma obiektywną możliwość zachowania się zgodnego lub niezgodnego z normą. Gdy brak takiej możliwości, zachowanie się zgodne z normą nie może być postrzegane jako rezultat oddziaływania normy, a zachowanie niezgodne z normą jako naruszenie normy.

Ważnym elementem mającym wpływ na zachowanie się jednostek jest także motywacja do określonego zachowania, które niekoniecznie nawet pokrywać musi się z systemem wartości uznawanym generalnie przez adresata normy. Motywacja ta wynikać bowiem może zarówno z potrzeby uzyskania jakiegoś pożądanego dobra, jak i chęci zastosowania się do innych niż prawo norm społecznych. Zdarza się, iż cel — często społecznie akceptowalny — który dana jednostka pożąda, możliwy jest do osiągnięcia za pomocą środków pozaprawnych. W takiej sytuacji nastąpić musi konflikt pomiędzy koniecznością zastosowanie się do norm prawnych przez ich adresata a chęcią osiągnięcia przez niego pożądanego dobra. W drugiej z opisywanych sytuacji nastąpi z kolei konflikt pomiędzy normami prawnymi sankcjonowanymi przez państwowy aparat przymusu a potrzebą zastosowania się do innego, akceptowalnego systemu norm. Prawo nie jest bowiem jedynym wyznacznikiem postępowania zarówno poszczególnych osób, jak i określonych grup społecznych. W niektórych, niekoniecznie nawet krańcowych sytuacjach, ludzie decydują się na zachowanie sprzeczne z prawem, lecz zgodne z innymi, niekiedy powszechnie akceptowanymi regułami postępowania.

W teorii prawa wyróżnić można kilka innych — prócz prawa — systemów norm społecznych. Zwykle wskazuje się przede wszystkim na normy moralne, normy obyczajowe

we, normy religijne, zasady współżycia społecznego, normy organizacyjne, normy techniczne (celowościowe) i normy estetyczne.²

W miarę oczywiste wydaje się, iż dwie ostatnie grupy norm społecznych, tj. normy techniczne opisujące prawidłowości zjawisk przyrodniczych oraz normy estetyczne opisujące sposób odbioru zjawisk i dzieł artystycznych, nie mają żadnego istotnego wpływu na zjawisko skuteczności prawa, gdyż rozmiągają się z samym celem, dla którego prawo powstaje. Prawo tworzone nie może mieć bowiem żadnego wpływu na niezmiennie prawidłowości występujące w przyrodzie, tj. prawa fizyki, chemii czy też biologii, a także na faktyczny sposób odbioru dzieła artystycznego.

Odmienne, pozostałe rodzaje norm, w tym zwłaszcza normy moralne czy też religijne, mają nie tylko olbrzymi wpływ na faktyczną realizację nakazów czy też zakazów wypływających z norm prawnych, lecz często wręcz determinują ich powstanie.

Moralność określa się zwykle jako „zjawisko społeczne, każdorazowo ukształtowane historycznie w określonym społeczeństwie, którego zadaniem jest regulacja całokształtu stosunków między jednostką a jednostką oraz między poszczególnymi jednostkami a grupami społecznymi. Te faktycznie funkcjonujące w społeczeństwie poglądy i przekonania znajdują swój odpowiednik w postawach ludzi wobec innych, w ich postępowaniu i współżyciu.”³ Tak rozumiana moralność jest w istocie „społeczną formą kontroli, rodzajem systemu normatywnego, najbliższemu obyczajowości i prawu.”⁴ Normy moralne wynikają więc z pewnej ideologii, na bazie której funkcjonuje dane społeczeństwo. Powstają w wyniku interakcji członków danego społeczeństwa i w przypadku ich akceptacji przekazywane są kolejnym pokoleniom. W związku z powyższym kształtują się na płaszczyźnie historycznej i determinowane są bytem społeczno-ekonomicznym określonej populacji oraz zdarzeniami historycznymi. Wyrażają wartości uznawane za nadrzędne i obowiązujące w danym społeczeństwie.

Normy religijne są bezpośrednim skutkiem wyznawania przez jednostki określonej religii. Nie jest łatwo przywołać wyczerpującą definicję religii. Na potrzeby niniejszej pracy za *Słownikiem języka polskiego* przyjmijmy, iż jest to „forma świadomości społecznej obejmująca wierzenia dotyczące genezy, struktury i celu istnienia człowieka, ludzkości i świata (tj. doktrynę religijną, zwykle jest to wiara w istoty nadprzyrodzone — Boga, bóstwa i w nieśmiertelność duszy), związane z nimi zachowania (tj. kult religijny) oraz formy organizacyjne (tj. instytucje religijne).”⁵

Trudno w sposób generalny określić powstanie norm religijnych, gdyż z reguły brak jednolitego wzorca. Z tego punktu widzenia każda religia powstaje i rozwija się na swój własny, odmienny sposób.

Normy obyczajowe z kolei trudno odróżnić od norm moralnych. Obyczaj definiowany jest zwykle jako „powszechnie przyjęty, umowny, najczęściej utwierdzony tradycją sposób postępowania w danych okolicznościach, właściwy danej grupie ludzi, charakterystyczny dla danego terenu, okresu itp.”⁶ Autorzy czyniący takie wyróżnienie podkreślają, że normy obyczajowe dotyczą raczej praktycznej strony życia człowieka. Przyjąć należy, akceptując

² H. Rot, *Wstęp do nauk prawnych*, Wrocław 1992, s. 20.

³ *Mała encyklopedia filozofii*, [aut. J. Dębowski i inni], Bydgoszcz 1996, s. 300.

⁴ *Mały słownik etyczny*, pod red. S. Jedynaka, Bydgoszcz 1994, s. 142.

⁵ *Słownik języka polskiego*, t. III, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1994.

⁶ *Słownik języka polskiego*, t. II, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1998.

ten rodzaj podziału norm społecznych, iż odnoszą się one do pewnych konwencji postępowania wykształconych w określonych grupach społecznych i są odmienne w odmiennych środowiskach jednego społeczeństwa wyznającego tę samą, określoną moralność. Przykładowo dotyczyć mogą ubioru, zachowania się i tego wszystkiego, co określa się mianem *savoir-vivre*'u.

Podobieństwo wszystkich tych trzech systemów normatywnych do systemu prawa stanowionego wyraża się tym, że we wszystkich tych systemach podstawowymi elementami są:

- a) oceny, tj. wypowiedzi zawierające elementy wartościujące, określające opinię negatywną bądź pozytywną w odniesieniu do osób, zdarzeń czy rzeczy. Oceny sprowadzają się więc do aprobaty lub dezaprobaty danego stanu rzeczy;
- b) normy, tj. imperatywne reguły wyznaczające zachowanie jednostki w stosunkach międzyludzkich;
- c) sankcje, tj. skutki nieprzestrzegania przez jednostkę norm;
- d) wzory osobowe (ideały), tj. postulowany przez dany system model pożądanego zachowania czy postawy.

Różnice pomiędzy normami prawnymi a normami moralnymi i religijnymi dostrzec można na jeszcze innej płaszczyźnie. Prawo normuje jedynie czyny człowieka, a więc to, co zostanie uwewnętrznione, może być dostrzeżone przez drugiego człowieka i wreszcie jest w stanie dokonać pewnych przekształceń w świecie zewnętrznym poprzez jego fizyczną zmianę (np. kradzież, zniszczenie cudzej rzeczy) lub też spowodowanie pewnych zmian w psychice człowieka (zniewaga, groźba). W istocie moralność i religia nie jest obojętna wobec stanów psychicznych adresatów norm, prawnie obojętnych, o ile nie mają bezpośredniego związku z zewnętrznym zachowaniem człowieka. Nie oznacza to oczywiście, że prawo całkowicie pomija zamiary i motywy sprawcy. Wręcz przeciwnie; część przestępstw może zostać popełniona tylko i wyłącznie wtedy, gdy przestępcę cechuje odpowiednie, kierunkowe nastawienie psychiczne, tj. zamiar jego popełnienia. Przykładowo, zamiar w ogóle nie występuje w przypadku przestępstw nieumyślnych, np. przestępstwa z art. 155 Kodeksu karnego⁷ — nieumyślnego spowodowania śmierci człowieka. Ustawodawca karze w takiej sytuacji, jak stanowi to art. 9 § 2 Kodeksu karnego za to, że sprawca, nie mając wprowadzić zamiaru popełnienia przestępstwa, popełnia go jednak na skutek niezachowania ostrożności wymaganej w danych okolicznościach, mimo że możliwość popełnienia tego czynu przewidywał albo mógł przewidzieć. Dodatkowo zamiar, określany przez ustawodawcę jako „motywacja”, odgrywa istotną rolę na etapie wymiaru kary, czego przykładem jest art. 53 § 2 Kodeksu karnego stanowiącego, iż „wymierzając karę, sąd uwzględnia w szczególności motywację i sposób zachowania się sprawcy, popełnienie przestępstwa wspólnie z nieletnim, rodzaj i stopień naruszenia ciężących na sprawcy obowiązków, rodzaj i rozmiar ujemnych następstw przestępstwa, właściwości i warunki osobiste sprawcy, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa i zachowanie się po jego popełnieniu, a zwłaszcza staranie o naprawienie szkody lub zadośćuczynienie w innej formie społecznemu poczuciu sprawiedliwości, a także zachowanie się pokrzywdzonego”.

Trudno określić sankcję za niezastosowanie się do norm moralnych, czy też religijnych. Zarówno w pierwszym, jak i drugim, wypadku może być to coś, co określa się mianem wyrzutów sumienia; może to być brak akceptacji (odrzućenie) przez inne osoby nie

⁷ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. Nr 88 poz. 553 z późn. zm.

stosującej się do tych norm (reguł) postępowania, czy też wreszcie „wieczne potępienie”, „piekło” w przypadku osób wyznających określoną religię.

W rzeczywistości moralność, a w określonych (np. muzułmańskich) krajach religia, jest łącznikiem między ustawodawcą a prawem w tym sensie, że jest podstawą do jego tworzenia. Innymi słowy, osoby wchodzące w skład organu ustawodawczego, czyli abstrakcyjnego ustawodawcy, wyznając określoną moralność, starają nadać jej ramy prawne i usankcjonować przymusem państwowym.

Moralność często trudno odróżnić od prawa, gdyż to zwykle opiera się na określonej moralności. W ten sposób normy moralne, obyczajowe i religijne są równocześnie normami prawnymi, gdyż ujęte są w systemie prawnym danego państwa.

Racjonalny ustawodawca zdawać musi sobie sprawę, iż nie jest w stanie „zamknąć” wszystkich występujących w praktyce zdarzeń w ramy prawa stanowionego, tj. przewidzieć wszystkie możliwe warianty zdarzeń i określić sposoby ich rozwiązania. Dlatego też z jednej strony w większości państw współczesnych, określanych często mianem „nowoczesnych”, istnieje zasada „sędziowskiego wymiaru sprawiedliwości” dopuszczająca konkretyzację kary przez sędziego na etapie rozstrzygnięcia indywidualnej sprawy i wynikająca z możliwości wymierzenia za identycznie kwalifikowane przestępstwo odmiennych co do swej wysokości lub nawet odmiennie rodzajowo kar, a z drugiej stosowanie przez ustawodawcę tzw. klauzul generalnych.

Określenie „klauzule generalne” wywodzi się z języka prawniczego i trudno jest go przetłumaczyć na język potoczny. Klauzule generalne są w rzeczywistości przepisami prawa odnoszącymi się do ocen interpretatorów prawa wynikających z norm pozaprawnych, takich jak zasady współżycia społecznego, interes społeczny, zasady słuszności, dobre obyczaje itp. Klauzule generalne są rozpowszechnione w prawie polskim w tym sensie, iż występują w każdej niemal dziedzinie prawa. Jako przykład wskazać można art. 140 Kodeksu wykroczeń stanowiący, iż ten, kto publicznie dopuszcza się nieobyczajnego wybryku, podlega karze aresztu, ograniczenia wolności, grzywny do 1.500 złotych albo karze nagany, czy też art. 65 § 1 Kodeksu cywilnego wskazującego, iż oświadczenie woli należy tak tłumaczyć, jak tego wymagają, ze względu na okoliczności, w których złożone zostało, zasady współżycia społecznego oraz ustalone zwyczaje.⁸

W ten sposób normy moralne, obyczajowe i religijne poprzez klauzule generalne uznanawane być mogą za mieszczące się w systemie prawnym danego państwa.

Powracając do rozważań nad skutecznością prawa, należałoby obecnie — biorąc pod uwagę sposób oddziaływania norm prawnych — dokonać podziału rodzajów oddziaływania prawa na bezpośrednie i pośrednie.

Bezpośrednie oddziaływanie norm prawnych istnieje wówczas, gdy adresat konkretnej normy zostanie objęty jej zakresem zastosowania. Jego następce zachowanie w sytuacji świadomości istnienia określonej normy prawnej i wynikającej z niego obowiązku będzie miało wpływ na ocenę bezpośredniego oddziaływania badanej normy.

Oddziaływanie pośrednie związane jest raczej ze świadomością istnienia określonych norm, znajomości procesów legislacyjnych i procesów stosowania prawa, czy też wpływem na postawy osób nie będących adresatami norm.

⁸ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń, Dz. U. Nr 12 poz. 114 z późn. zm. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, Dz. U. Nr 16 poz. 93 z późn. zm.

Oczywiste jest, że badanie skuteczności w sensie jego bezpośredniego oddziaływania oprócz należy raczej na ustaleniach zachowań adresatów norm z ewentualnym uwzględnieniem odbicia tej skuteczności w świadomości innych osób, która to świadomość może w przyszłości skutkować określonego rodzaju postawą społeczną.

W rozważaniach nad skutecznością działania prawa ujętego w formie przepisów prawnych tradycyjnie wskazuje się na dwa modelowe stanowiska. Pierwsze stanowisko przyjmuje nieskończoność w możliwości regulowania za pomocą środków prawnych w zasadzie wszelkich dziedzin życia społecznego. Drugie wskazuje na to, iż ingerencja instrumentami prawnymi w życie społeczne nie może wyjść poza sankcjonowanie zjawisk już w nim występujących.

Wydaje się, że u źródeł powstania obu tych krańcowych stanowisk leży odmienny sposób spojrzenia na prawo i jego zdefiniowania. Pierwsze stanowisko — nazywane też stanowiskiem omnipotencji prawa⁹ — z reguły postrzega prawo jako zespół norm sankcjonowanych przymusem państwowym, który to przymus jest w stanie zapewnić faktyczne realizowanie celów suwerena poprzez kształtowanie stanu rzeczy po jego myśli. Tym samym zwolennicy tego poglądu nie widzą problemu we wprowadzaniu w życie społeczne nowych, pożądanых zjawisk społecznych. Pogląd ten bliższy jest klasycznej, „czystej teorii prawa”, którą współcześnie wysuwa normatywizm Kelsena. Jednocześnie badanie tak rozumianego prawa wymaga zastosowania specyficznej „metody normatywnej”, która in limine wyłącza z rozważań prawniczych wszelkie badania socjo- i psychologiczne oraz jakiegokolwiek oceny prawa. Zgodnie z tą teorią prawa nie można wartościować, a tym samym prawo nie może być rozpatrywane w aspekcie „dobra” i „zła” jako ocen odnoszących się do jakiegóż, określonej moralności.

W ramach teorii omnipotencji środków prawnych umieścić należy także wszystkie teorie dopuszczające wartościowanie prawa na „prawo dobre” i „prawo złe”, choć te określenia również nie muszą oznaczać prawa zgodnego z określonymi wzorcami ustanowionymi przez inne systemy normatywne — w tym zwłaszcza moralne czy religijne. „Prawo dobre” może w nich oznaczać prawo skuteczne, realizujące postawiony przez ustawodawcę cel. I analogicznie „prawo złe” może oznaczać prawo celu takiego, nie realizującego lub nie będącego w stanie go zrealizować.

Jednakże podkreślić należy, że w opisywanej teorii nigdy nie kwestionuje się możliwości osiągnięcia każdego celu sobie postawionego za pomocą instrumentów prawnych. Brak pożądanых skutków wynika jedynie z przyjęcia i zastosowania niewłaściwej metody realizacji założonego celu.

Stanowisko drugie sprowadza się do zanegowania możliwości nieograniczonego wpływu na zachodzące w państwie procesy społeczno-gospodarcze i życie jego obywateli. Prawo nie istnieje tylko dlatego, że zostało stworzone w sposób prawem przewidziany. Prawo istnieje dlatego, że jest zrozumiałe, akceptowane, a przez to faktycznie realizowane przez jego adresatów. Granicą możliwości oddziaływania prawa jest w tej teorii granica społecznej akceptacji norm prawnych. W rzeczywistości wszystkie teorie akceptujące takie założenie rozumieją prawo nie tylko jako abstrakcyjny system norm oderwanych od rzeczywistości społeczno-gospodarczej, lecz także jako pewien fakt istniejący realnie w pewnej czasoprzestrzeni. W tym ujęciu prawo zostaje ustanowione przez suwerena, którym jest określone społeczeństwo tworzące państwo i wyraża cele społecznie przez nie

⁹ A. Podgórecki, *Zarys socjologii prawa*, Warszawa 1971, s. 452.

zeterminowane. Tak więc prawo jest zeterminowane przy powstaniu i całkowicie uzależnione przy stosowaniu od stopnia jego społecznej akceptacji.

W powszechnym, wąskim ujęciu skuteczność działania prawa sprowadza się do porównania celów zamierzonych przez ustawodawcę tworzącego prawo ze skutkami przez niego osiągniętymi i zamierzonymi, wynikającymi z działania prawa. W ujęciu szerszym skuteczność działania prawa wiąże się z badaniem zarówno skutków zamierzonych, jak i skutków niezamierzonych i następnie z odniesieniem ich do celów pierwotnie poświadanych. Badanie tak rozumianej skuteczności działania odniesione być musi zarówno do oddziaływania poszczególnych norm prawnych w swym aspekcie socjologicznym, jak i określeniu metodologicznego sposobu realizacji celów. Socjologię prawa jako naukę interesować będzie przede wszystkim ustalenie związków przyczynowych zaistniałych pomiędzy przyczynami, dla których normy prawne określonej treści zostały ustanowione, a wszelkimi skutkami, w tym także negatywnymi, wynikłymi z obowiązku stosowania tych norm i następnie ustalenie przyczyn, dla których przepisy prawne nie są przestrzegane. Metodologia natomiast odpowiedzieć musi na pytanie, w jaki sposób formułować przepisy prawne, aby stały się jasne, czytelne i powszechnie zrozumiałe dla szerszych warstw społecznych, a także, aby nie wprowadzały w błąd swoją ewentualną wieloznacznością.

Badając jedynie skuteczność działania prawa, ustrzec należy się przed wprowadzaniem pojęć ocennych, również w odniesieniu do wybranego, badanego celu. Pojęcia ocenne dotyczyć bowiem mogą jedynie doboru środka jako właściwego, bądź nie, dla realizacji założonego celu, albo też oceny rezultatów osiągniętych za pomocą określonych norm prawnych, w szczególności porównania wszelkich społecznych i ekonomicznych kosztów wdrażania przepisów do osiągniętych za ich pomocą rezultatów.

W. Lang przyjął następujące podstawowe rodzaje faktycznej skuteczności norm prawnych:¹⁰

- skuteczność psychologiczną normy prawnej, polegającej na wywołaniu poświadanych przez ustawodawcę stanów psychicznych adresatów norm. Bez znaczenia dla jej osiągnięcia będzie późniejsze, nawet niezgodne z jej dyspozycją, zachowanie adresata;
- skuteczność behawioralną, polegającą na jednorazowym wypełnieniu normy prawnej w określonej, normowanej zakresie jej zastosowania, sytuacji. Skuteczność behawioralna nie musi prowadzić, pomimo zachowania adresata zgodnego z normą, do osiągnięcia poświadanych przez ustawodawcę celu;
- skuteczność finistyczną, oznaczającą zrealizowanie celów dla których powstała norma prawna, czyli osiągnięciu poświadanych i zaplanowanych skutków działania prawa;
- skuteczność społeczno-wychowawczą, polegającą na ukształtowaniu w odbiorcach norm w długim procesie historycznym pewnych stereotypów, lub też reguł postępowania.

W praktyce badanie skuteczności działania prawa napotyka szereg trudności. Najważniejszymi z nich są problemy z ustaleniem sposobu zapoznania się z normą przez adresata, rzeczywistą znajomością normy, zachowań, które nie są narzucone normą (są prawnie obojętne), lecz są skutkiem pośrednim przestrzegania normy oraz stanów psychicznych adresata związanych z obowiązywaniem normy. Szereg działań podejmowanych przez adresatów wynika już nie tylko ze świadomości istnienia obowiązku ustawowego, lecz przybrało cechę nawyku działania, a sam adresat nie prowadzi rozważań nad koniecznością prze-

¹⁰ W. Lang, J. Wróblewski, S. Zawadzki, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1979, s. 447.

strzegania normy, lecz przyjmuje a priori określony stan rzecz i określone działanie jako naturalne. Z tego punktu widzenia najpełniejszy obraz działania prawa przynosi badanie empiryczne nowych uregulowań prawnych, budzących określone, najchętniej silne emocje społeczne.